

Egyed Péter

Jelszerkezetek a mindennapi életben

A mindennapi élet fizikai és szellemi környezetének fontos részét alkotják a jelszerkezetek, amelyek – adott szociológiai eloszlás alapján – meghatároznak egy életvilágot (Husserl fogalma: az eredeti evidenciák birodalma). Olvasmányaim során azonban nem talákoztam olyan egységes elvi rendszerrel, amely a mindennapi élet jelzési folyamatait és jelszerkezeteit összefüggő elméleti keretben tárgyalná. Ilyenfórmán a különböző jelzési folyamatok révén létrejövő jelrendszerek leírása (például a füttnyelvé vagy a pásztorjelrendszereké) nélkülözi az alapot: az illető szemiotikai rendszernek más rendszerek összefüggésében és egységében való nézetét. Ilyen egységes szemiotikai rendszert alkotnak véleményem szerint a mindennapi élet jelszerkezetei.

Ezt, a feltételezésemet akartam bizonyítani, amikor megfogalmaztam e tanulmány célját: néhány vonatkozásban bemutatni a mindennapi élet jelszerkezeteit, ezek különböző szintű kapcsolatait és a mindennapi élet embere jelhasználatát, s levonni egyes – ebből adódó – következtetéseket. Tanulmányom nyelve ennél fogva több fogalomrendszert elegyít: társadalomtudományunk alapvető mondatait, a mindennapi élet filozófiájának egyes fogalmait, a tanulmány törzsanyagát képező leíró szemiotikai munkák és az absztrakt szemiotika terminológiáját. Úgy vélem, e szükségszerű nyelvi eklekticizmusból eredő zavarokat némiképpen sikerül kiküszöbölni a filozófiai kiindulópont részletesebb taglalásával.

A szöveg helye az életvilágban

„Minden emberi tevékenység kezdete s egyszersmind végpontja az emberek mindennapi életben tanúsított magatartása. Objektívációk nélkül az ember élete, gondolkodása és érzései, gyakorlata és annak tudatosítása teljesen elképzelhetetlen.”¹ Az embernek a mindennapi életben tanúsított magatartását azonban nem az objektíváció mint olyan, nem a munka, a tudomány és a művészet általában vett tárgyyszerűsége irányítja, hanem ezen objektívációk konkrét megvalósulásai. E megvalósulások bizonyos sajátos szabályszerűségek szerint szerveződő objektumegyüttesek, amelyek – éppen mert szabályszerűségeik által meghatározottak – kommunikációelméleti és szemiotikai szempontból *szöveget* (textúrát) alkotnak, J. M. Lotman kultúrpolitológiájában a rendszerszerűség (szabályszerűség) és a szöveg rokon fogalmak.² Max Bensenél a szöveg: egymástól elválasztott, tetszés szerinti

jelek véges halmaza.³ Az előbbi értelemben szabályszerűséggel jellemezhető objektumegyüttest nevezem a továbbiakban szövegnek. Ez az objektumegyüttes, hangsúlyozom, nem elvont létező, hanem – kommunikációelméleti és szemiotikai szempontból – jelekben és jelrendszerekben tárgyasul, amelyek a szöveg természetének (pl. nyelv, etikett, térszerkezet) megfelelően különböző módokon különböző funkcióknak tesznek eleget. A szöveg alapvető funkcióját az emberi magatartás, tevékenység eszközszerű (instrumentális) irányításában jelölhetjük meg – még ha ez a funkció néha, például az esztétikai jelek esetén, nagyon áttételesen hat is. A társadalomlélektan szempontjából „a szimbólum tanult jelet vagy tanult értéket tartalmazó inger. A szimbólumra adott válasza hamarabb elvezeti az embert az értékek és jelentések között, mint az érzékszerveire ható fizikai ingerek.”⁴

A szövegek társadalomontológiai helyére vonatkozóan sem vagyunk tapogatózásokra utalva. Martin Heidegger a *Lét és időben* a jeleket a létező, dolgok” kategóriájába sorolja. Ezek olyan dolgok, amelyekkel praxisban, tehát „beszerző-gondoskodó érintkezésben” vagyunk. Azt is felismeri, hogy az ily módon definiált eszköz-holmi – például a jel is – csak más eszköz-holmikkal való vonatkozásban az ami. Így implicite ezek rendszerűségét tételezi, ami az általam vizsgált vonatkozásban nem más, mint a szövegszerűség. Heidegger a jel különleges eszközjellegét a *mutatásban* látja. A mai felfogás fényében (Buysens, Prieto, Mounin) már nyilvánvaló, hogy ez csak a szignál típusú jelle érvényes.

A jelezés társadalmiasodása

A társadalmi-történelmi fejlődés, a természet humanizálása nyilvánvaló változást okoz a tevékenységet irányító szövegek természetében. Azt mondhatjuk, hogy a szövegek referenciája (a szöveg által jelzett tények összessége) egyre inkább *társadalmilag közvetítetté* válik. A közvetítő először a társadalmi tapasztalat, majd az ebből folyamatosan kiváló tudomány. Mindez azt eredményezi, hogy a tevékenységet egyre inkább a társadalmi jeltermelés irányítja (hangsúlyozom: eszközszerűen). Az irányítás nem a társadalmiasodás pusztá tényének következtében válik funkcionálissá, hanem a közvetítők fejlettségétől függ. De vizsgáljuk meg Hésziodosz leírása nyomán a görög földműves termelőtevékenységét irányító természeti jelrendszert: „Pléjaszok, Atlasz lányai, hogy föltűnnek az égen / kezdj el aratni, s amint eltűnnek, kezd el a szántást [ti. május közepén, illetve október végén]. / Negyvenszer kél s nyugszik a nap, míg rejtve maradnak, / s akkor kell, hogy előbújnak, vasadat köszörülöd. / Ez törvény...” Máshol: „Arra figyelj, ha darvak szólnak fenn a magasban, / évről évre a felhők közt jelt ad meg a hangjuk / szántani-vetni, ha itt az idő, s ha a téli eső jön.”⁵

Könnyen összeállítható a mezőgazdasági tevékenységet irányító természeti jelrendszer. E jelrendszer szöveg-értése és az ennek megfelelő cselekvés biztosítja csak a sikert: „Azt kíséri szerencse [...] ki érti jelét madaraknak” – írja Hésziodosz, és az idézett szemelvényben is „törvényről” beszél, amikor e „mezőgazdasági csillagászatnak” az újratemelés szempontjából nélkülözhetetlen ismeretéről szól.

Ha a természeti szöveg és az értelmező viszonyának következő láncszemét a „középkori tudat”-ban jelöljük meg, ennek jellegzetességét abban láthatjuk, hogy – amint A. J. Gurevics írja – e viszony, „szimbolikus telítettsége fokozódik”. „A világ isten keze által írott könyv, és minden lény egy szó, egy értelemmel, teli szó e könyvben.”⁶ A közvetítési viszonyok megváltoznak: a természeti szöveg nem közvetített lesz, hanem az közvetíti az uralkodó tudatformát, a vallásos tudatot. A természeti szöveg tényei csak akkor lesznek értékesek, ha teológiai jelentést közvetítenek (és ez a tény módosítja is a természeti szövegeket: a vallásos jelentéssel rendelkező természeti tárgyak – rózsza, oroszlán stb. – kiemelt helyre ke-

rülnek a korabeli ábrázolásokban). Igen képszerűen elevenedik meg ez a hierarchia Szent Ágostonnál: „Egyre forróbb vágyakozással emelkedtünk az örökkévaló felé, miközben fokozatosan áthaladtunk az egész anyagi mindenségen és magán az égen is, honnan a nap, a hold és a csillagok bevilágítják a földet. [...] Elérkezünk lelkünkhez, majd áthaladtunk, hogy elérjük a fogyhatatlan bőség birodalmát, ahol az Igazság az élet, általa lesz minden létező és jövőendő.”⁷

Elvont szemiotikai szempontból összegezve: ahány típusú közvetítés jön létre az értelmező és a szöveg által jelentett komplexus között, a szöveg konstrukciós szerkezete annyiféle jelentésréteget szervez.

Umberto Eco általános szemiotikai munkájában⁸ a szöveget a jeltermelés folyamata alapján vizsgálja. Tágabb összefüggésben ez azt jelenti, hogy minden típusú munkatevékenység létrehozza a maga megfelelő jelkészletét (repertóriumát), ami a mindennapi életbe ágyazva szemiotikai környezetté változik. E szemiotikai környezet létrehozása tulajdonképpen a természet humanizálása – szemiotikai nyelvre lefordítva. A munkatevékenységben és mindennapi életben differenciálódó szemiotikai környezet így történetileg a munkatevékenység és a mindennapi élet feltételévé válik. A természet humanizálásának és a társadalmi természetnek a megértése lehetetlen a szemiotikai környezet és e környezet hatásainak a figyelembevétele nélkül. Vizsgálatának célszerűségét ez indokolja.

A tanulható információt a társadalmi tapasztalat alakította jelrendszerek közvetítik. A munkatevékenység irányításában a természeti szöveg (lásd Hésziodoszt) helyét egyre inkább a társadalmilag kialakított jelrendszerek foglalják el. A jelek társadalmiasodása⁹ mint a szövegek fejlődésének intenzív útja főképpen a jelrendszerek szemantikai vonatkozását érinti. Az extenzív fejlődést a szövegek „magukban való” belső szintaktikai fejlődéseként foghatjuk fel. A mindennapi élet szemiotikai környezete (például a mi mai városi jelkörnyezetünk egységes jelrendszere) egyaránt vizsgálható intenzív (történeti, szemantikai) és extenzív szempontból. Ez utóbbról tettem kísérletet egy rendszerező táblázat segítségével. Az extenzív fejlődésből az intenzív fejlődésre *nem* következtethetünk, a fejlődés útja nem balról jobbra tart, hanem frontális: a nyelv „fejlődése” és az összes többi jelrendszer fejlődése között dialektikus kölcsönhatásban megvalósuló párhuzam párhuzam van.

A rendszerezés elvi alapjairól

Még csak érinteni sem kívántam a jelek osztályozásáról folyó évszázados vitát. Ma, amikor a Peirce-féle felosztás immár közhasználatúvá vált, Eco meghirdette az ikon–index–szimbólum felosztás tarthatatlanságának tételét. Az absztrakt szemiotikai osztályozás más típusai – például a Klicskové – egy olyan egységes rendszerként működő jelegyüttesre vonatkoztatva, mint amilyen a mindennapi élet jelszerkezete, azért nem vezetnek eredményre, mivel éppen a jelszerkezetek leglényegesebb tulajdonságát sikkasztják el. Az alacsonyabb rendszerszintek ugyanis magasabb szinteken egységes egészként működnek. A sok, egymással funkcionális kapcsolatban nem levő osztályozó kategóriapár bevezetése eleve lehetetlenné tenné a rendszerezést.

A jelek felosztásának általános szemiotikai kérdésköre azért sem merül fel az itt tárgyalt összefüggésekben, mert a mindennapi életben nem jelek, hanem jelszerkezetek működnek. Előtérbe került a globális jelölők szerepe, amit sokkal inkább a *jelhasználat* társadalmi meghatározottsága jellemez, mint az absztrakt szemiotikai osztályozás (például a kiscsoport társalgási nyelve inkább a csoportstruktúrára utal).

A szemiotikai rendszer nyelvi alapja

Modellemben központi helyet foglal el a nyelv. A mindennapi élet jelszerkezetének rendszertengelye a nyelv, amely az összes többi jelrendszer működésében „jelen van”. Elsősorban úgy, mint az értelmező alapvető jelmodellje, amely így minden jelrendszer kódjává válik. Már E. Sapir utalt erre 1931-ben, amikor azt írta: „Minden ismert társadalomban a nyelv maga a par excellence kommunikációs folyamat.”¹⁰ Igen fontos Román Jakobson megfogalmazása, amely a nyelv és az egyéb jelrendszerek kapcsolatának dialektikájára helyezi a hangsúlyt: „Az emberi üzenetek összes egyéb, másodlagos jellegű típusai [...] különbözőképpen függenek a nyelvtől, [...] egyrészt előfeltételük a nyelv elsajátítása, másrészt pedig úgy, hogy az emberek vagy ténylegesen, vagy pedig kifejtett módon szavakkal kísérik vagy szóbelileg értelmezik az üzenetek egyéb formáit.”¹¹ A különböző jelrendszerek nyelv általi meghatározottsága később ontológiailag is érvényesül, amennyiben a jelrendszereket (például a mesterséges nyelveket) a természetes nyelvek mintájára hozzák létre.

Eco arra hívja fel a figyelmet, hogy újítás esetében (és minden értelmezési folyamat tartalmazza az invenció elemeit), az értelmező szemantikai modellje átforgálja a befogadási modellt. Az „átformálás”, mivel a szemantikai modell nyelvi, egy adott szöveg nyelvi modellálását jelenti (felfogásomban itt főként J. M. Lotman nézeteire támaszkodom). A modellálás ilyen értelemben *kétirányú* (ezért foglalja el a táblázat központi helyet a nyelv):

1. a nyelv egyrészt adott (a bal és a jobb oldalon elhelyezett) jelszerkezetek értelmezőjeként működik (tehát nyelvilleg modellálja azokat);

2. a bizonyos jelszerkezetek (például a művészi szöveg) másodlagosan modellálják a nyelvet, amelyben megvalósulnak. (Az egyszerű – csupán néhány kóddal rendelkező – jelrendszerek tehát *nem* modellálhatják a nyelvet.) Wittgenstein szemléletes hasonlata szerint: „Nyelvünk olyan, mint egy régi város: utcácskák és terek, régi és új házak és a házakhoz különböző időkben hozzáépített részek összevisszasága: és ezt az egészet új elővárosok sokasága veszi körül, egyenes és szabályos utcákkal és egyforma házakkal.” (Ezért tudunk ma például *barokk* verset is írni *tömbházban*. A nyelvi modellálás itt versenyre kel és összefonódik az érzéki modellálással. Ha ez nem így lenne, a vers konstrukciós elveiben is feltűnnének a vasbeton oszlopok, panelek, födémelek – mint ahogy a nyelvi műveltség esetében fel is tűnnek.)

A szakmai szöveg – kitüntetett szöveg

A létfenntartás szempontjából a legfontosabb a szakmai szövegek ismerete. Szakmai szövegnek tekinthetünk bármilyen jelszerkezetet (a mezőgazdasági terület állapotjellemzőitől a legbonyolultabb szimbolikus rendszerig mindent), ami munkatevékenységet irányíthat. A mindennapi élet szubjektuma szempontjából a szakmai szöveg valamely jelszerkezet sajátos szervezési módja. Hogy mi szakmai szöveg azt tehát az értelmező határozza meg, és ezért a mindennapi élet szempontjából nincs abszolút, csak viszonylagos szakmai szöveg. A szakmai szöveg alapvető szerepet játszik a mindennapi élet jelrendszerében, a jelek és szövegek többsége a munkához kapcsolódik. (E tényt mutatja ki empirikusan Gunda Béla, aki a mindennapi élet jelhasználatának kérdéseit a pásztortársadalom jelhasználatára vonatkoztatva tárgyalja.¹²)

A mindennapi életben a jelszerkezeteket nem diszkrét egységekként érzékeljük, hanem folyamatként (kontinuumként). A jeltermelés folyamatossága a társadalmi újratermelés, a munka folyamatosságát fejezi ki szemiotikai síkon. Maga-

tartásunkat a különböző csatornákon át eszközszerűen vezérlő jelkontinuum olyan egységes szöveget képez, amelynek konstrukciós alapja a munkát irányító szakmai szöveg és jelszerkezet. (A materialista esztétikák a különböző esztétikai szövegeket is mint a munkafolyamatban és a munkafolyamatból elkülönülő szövegeket tárgyalják.) Hésziodosz-idézetünk „természeti szöveg”-ének alapegységei – például „az adott csillagkép feltűnése az égen” – egy tágabban értelmezett szakszöveg szegmentumait alkotják. Ez a tágabban értelmezett szakszöveg a görög földműves munkafolyamatainak technológiai leírása. A szemiotikai zsargon követelményeinek megfelelően e szöveg legkisebb jelentőelemét *professzémának* nevezhetnénk. A munkavégző szubjektumnak minden – a technológiai folyamat sikerét biztosító – professzéma jelentésével tisztában kell lennie. A jelentésbirtoklás mértéke határozza meg azt, hogy valaki szakmunkás, segédmunkás, technikus vagy mérnök. Szakmai tevékenységének sikere tehát az egyén szemiotikai illetékességétől is függ.¹³ A szakmai tevékenység társadalmi sikeressége azonban nem pusztán a professzémák jelentéseinek ismeretén és a fizikai kompetencián (munkaképességen) alapul. A szemiotikai leírás itt elkerülhetetlenül a szakmai tevékenység gazdasági, ergonómiai, munkalélektani, munkaszociológiai elemzésével kell hogy folytatódjék.

A felosztás szempontjai: csatornák és a kódoltság mérték

A jelszerkezetek osztályozására szolgáló táblázatban az oszlopokba való (paradigmatikus felosztás szempontjai lélektaniak: a befogadás sajátosságait követik. Erre azért van szükség, mert a kommunikációelméleti szempont szerint érzékelő „készülékeink” kommunikációs csatornákként is felfoghatók, az általuk felvehető érzékletkontinuumok pedig üzenetek. Mint minden kommunikációs csatorna, ezek is rendelkeznek a szerkezeti sajátosságok által meghatározott tulajdonságokkal. Ilyen például a csatorna befogadóképessége, amelynek lélektanilag a figyelem korlátozott tartalma és terjedelme felel meg. A csatornaszempontú osztályozás elvi alapja tehát az, hogy a jelet a befogadó csatorna az összes bonyolultsági szinteken *meghatározza*.

A gregorián kórus például 32 szólamig jutott el. Mivel akusztikus csatornánk felbontóképességét ez meghaladta, a zene fejlődése erre tovább nem vezethetett.

A költészet huszadik századbeli formaváltozása a metrum eltűnéséhez és a vers egyfajta szöveggé válásához vezetett. Ez annak a következménye, hogy a vers az akusztikai csatorna helyett mindinkább a vizuális csatornán át jut el a befogadóhoz. A *hallott* vers *látott* vers lett: a metrum a szemnek fölösleges, a látás viszont természetének megfelelő új poétikai alakzatokat kíván.¹⁴

Miért választottam el többé-kevésbé mereven a látási és mozgásérzékelő csatornákat? Ellenérvül fel lehetne hozni, hogy a mozgási információ is elsősorban látásos. Ám „az emberi térérzékelés dinamikus, mert a cselekvéshez kötődik, tehát ahhoz, hogy mit lehet csinálni az adott térben, és nem ahhoz, amit passzív nézéssel lehet látni”¹⁵. A kódok számszerű növekedése és működésbeli bonyolódása végeredményben a kódokkal végzett műveletek eredménye.

Mivel nem célozom a mindennapok jelszerkezeteit termelésük szempontjából vizsgálni (ez ugyanis a rendszert áttekinthetlenné tenné), a kódokkal végzett műveleteket nem vehettem, felosztályozási szempontként.

A táblázatban ennél fogva a jeleket és jelszerkezeteket a kódok számszerű növekedésének sorrendjében próbáltam elhelyezni (ez a jelszerkezetek vízszintes sorokba való, szintagmatikus felosztása!). A számszerű növekedés persze a kódok olyan bonyolult rendszerét hozza létre, amely adott fokon túl ellenőrizhetetlen. Például az etikett nyelve tartalmaz szóbeli kódot, tartalmazza a gesztusok és a térbeli helyváltoztatás kódjait, de ezek egy olyan struktúrába szerveződnek, amely

ismét külön kóddal rendelkeznek. E kódok között van, amelyik arra utal hogy adott pillanatban a szó, az arckifejezés, a kézmozdulat vagy például az előre- vagy hátralépés a lényeges, egy másik kód pedig azt jelenti, hogy a személyek közti kölcsönhatás adott pillanatában kinek lehet kezdeményező szerepe, hogy – Sapir szavaival – „ki vezeti a szimbolikus játékot”. A szimbolikus kölcsönhatás elmélete szerint társadalomlélektani szempontból a szimbólumok olyan összetett. Jelentés- és értékcsomókként viselkednek, amelyek szociális szerepeket határoznak meg. Ilyen például: *apa, anya, doktor, kolléga, barát, klubtárs, gyalogjáró* stb.¹⁶

Néhol konkrét jelszerkezetek szerepelnek a táblázatban, néhol (kurzív betűtípussal) bizonyos elemi jelek tudományos fogalmai (kontraszt, disztorzió, kinemorfi, danszéma stb.). Elemi szinten azért adjuk a tudományos műszót, mert az elemi jel azonosítása egy leíró mondatot kívánna. Egy ilyen elemi egység (például a hangtan *fonéma* fogalma, amelynek mintájára létrehozták a különböző nem nyelvi repertóriumok legkisebb jelentésegységeinek elnevezéseit) nem valóságosan létező dolog, hanem mint a tudományos nyelv leíró fogalma – absztrakció. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez a kérdés mindmáig heves vita tárgya, és igen nagy azoknak a száma, akik az elemi egységeket dologi létezőknek tekintik.

Öröklött jelölők

A táblázatban *I.* kóddal jelöltem az öröklött jelzéselemeket. Az etológiában és etnoszemiotikában ma már nagyjából elfogadott nézet az, hogy a különböző etnikumoknál, az eltérő környezeti és civilizációs feltételek *ellenére azonos* jelzőmechanizmusok vele születettek, (Nevük IRM – az *innate releasing mechanisms* rövidítése.) összehasonlító szemiotikai vizsgálatoknak csak akkor van értelme, ha a jelkészletek elemei *különbözőek*, ez esetben az adott explicit kultúrához tartozó szemiotikai rendszer kialakulásának és működésének nem tudatos, az implicit kultúrához tartozó tényeit kutatjuk.

Természetesen az egységes társadalomszemiotikai rendszerben az IRM-nek is igen fontos szerepe van. Ezért nem lehet kitérni néhány metaszemiotikai mondat megfogalmazása elől. A biológiai „ösi” jelek legfontosabb jellemzője a változatlanság. Kulturális jelentésük többnyire változatlan: védekezés, támadás, párválasztás stb. Vannak ugyan kivételek, például a bőföges nálunk az illem szerint palástolandó, más kultúrákban a jóllakottság jele; a kínaiaknál a nevetés összefér a halálesettel (a másik fél elszomorítását akarják elkerülni általa), de a lényeges az, hogy ezek a jelek biológiailag adottak, változatlanságuk következtében állandó készletet alkotnak. A kultúra alkalmasint megváltoztathatja jelentésüket, de új jelentést nem tud létrehozni. A tudatos ellenőrzés, beépülésük a kinezikai, etikettnyelvekbe, a szövegekörnyezet (kontextus) viszont igen nagyfokú jelölési értékkel látja el őket. Legmagasabb fokon szervezett viselkedésünk a színészi játék; esztétikai hatása a biológiai jelölők jelentéseinek ismeretén és felhasználásán alapul: „a színésznek olyan szervezete van, központi idegrendszere olyan szerkezetű, hogy viszonylag könnyen – másoknál könnyebben tudja *tudatos elszánással tudatlanját* és ennek útján egész testét tetszése szerinti működésre (elpirulásra, sírásra [...]) kényszeríteni.”¹⁷

Természeti szövegek

I. kódjelzéssel vezettem be a természeti szövegnek nevezett jelszerkezeteket. E jelszerkezetek egy-egy fizikai környezetegység, a természet vagy a társadalom által kialakított környezet (erdő, gyár, utca, autóbusz, étterem stb.) hangzó, látható

és dinamikus összefüggései, amelyek az illető környezetegység állapotára utalnak. Működésük a szemiotikából ismert megkülönböztető jegyek (*distinguishers*) működésén alapszik. Ha a környezet valamelyik eleme energetikai többletre tesz szert (például a hang felerősödik, a mozdulatlan látómezőben valami megjelenik, elmozdul, a szín, alak stb. megváltozik), akkor az objektum előző (normál) állapotához viszonyítva megkülönböztető jegyet kap, ami az értelmező szemantikai modelljében is változást – új jelentést – eredményez. Lehet, hogy ez a jelentés nem specifikus, tehát az értelmező csak a környezetre vonatkozó változás tényét tudatosítja, de ha figyelmének célpontja a jel tárgy, akkor a változás ténye specifikus jelentésként tudatosul. (Ha tehát valaki az erdőben kuporog, és különösképpen semmire sem figyel, az ág recsenését sokkal többféleképpen értelmezheti, mint az éppen erre a jelre figyelő vadász, aki azonnal vadra gondol.)

Építkezési szintek a szövegig

A 2. kódcsoporttal a tulajdonképpeni szimbólumokhoz, a konvencionális jelekhez érkeztünk. (Persze a konvencionális kérdését nagyon árnyaltan kell értelmeznünk: E. T. Hall mutat rá arra, hogy a kívülálló számára konvencionálisnak tűnő jelrendszerben, például a tér nyelvében, lényegében sajátos társadalmi-történelmi tapasztalat összegeződik.¹⁸ A nyelv esetében – ennek általánosító jellege miatt – ez kevésbé nyilvánvaló.)

A 2. kódcsoport mikrojelölőket tartalmaz. Ezek közül a fütty- és fényjel, a betű, a nyomdai jel (grafémák), a danszéma, a gesztéma, a habitéma (tánc, gesztus, építézet legkisebb jelentőegysége) mind egy adott rendszer funkcióiként értelmezhetők, vagyis olyan elemeiként, amelyeknek funkcióik vannak más – a rendszert alkotó – tárgyakkal kapcsolatban, és ebben az összefüggésben alakul jelentésük. A funkciójellegű szintaktikai és szemantikai jelentésük egyaránt meghatározza. Szintaktikai jelentésük: az elemi egység adott rendszeren belüli képzési, transzformációs és szelekciós szabályainak összessége. A szemantikai jelentés legáltalánosabban véve egy kulturális egység (Eco kifejezésével). Ha ennél mélyebb elemzésbe bocsátkozunk, több tényezőt kell figyelembe vennünk. Ezek egyike az értelmező sajátos viszonya a jelölőhöz. Az A betű például az esetek többségében új mondatot jelent, a nyelvtani jelentést (határozott névelő) ez másodlagosan kíséri. Ám ha az értelmező történetesen egy nyomdász, azt is tudni fogja, hogy az A Clarendon betűtípus lineáris antikva vagy Hammer unciális, tehát professzorként is értelmezi. Az értelmező konnotációs mezői révén természetesen meghatározza a jelentés adott változatát. És a mindennapi élet szempontjából éppen a változatok a legfontosabbak. Persze e változatokat (tehát az összes lehetséges konnotációkat) osztályozni lehetetlenség, ezért eredeti módszertani feltevéseimhez híven elég csak annyit mondani, hogy a jelentés egy kulturális egység.

Egy jelcsoportot a 2.–3. kód között helyeztem el. Ezek főként ikonikus jelek. A „zászló” például többféle lehet: ma általában a közösség jelképe, legmagasabb formájában, mint nemzeti szín, a szuverén politikai közösség szimbóluma. De ismerjük különböző sportklubok, katonai egységek stb. zászlait: a jelölt „közösség” alapjelentésén kívül rendkívül széles konnotációs mező kapcsolódhat hozzá, a konnotációk alapmotívuma leginkább az „együvértartozás”, ennek tudata révén pedig az Én erősítése. A különböző szakmai jelek, mint amilyen a céhszimbólum, paroli, formaruha, cégér, a társadalmi munkamegosztás szerkezetének valamilyen állandó helyére utalnak. Általában a munkatevékenység tárgyainak, elsősorban a számnak a stilizálásán alapulnak. Ma ugyanezt a szerepet tölti be az orvos

táskája, a vasutas kalapácsa stb. A kokárda, jelvény a politikai hovatartozást jelöli, a kitüntetés a szubjektum adott alkalommal megnyilvánult kivételes társadalmi értékét. A név etnikai hovatartozást, rokonsági rendszerben elfoglalt helyet jelöl, ehhez tapad az értelmező tudatában a név viselőjére vonatkozó esetleges tapasztalat, s mindez azonosító és értékelő szerepet tölt be. (A jogi névnek mindezen összetevőket tartalmaznia kell, szemiotikáikig teljesnek kell lennie, különben egyszerű jelölő marad csupán: a koncentrációs táborok lakói elvesztették nevüket, tetovált jelek által nyilvántartott egyedek voltak. Mindez megerősít bennünket abban, hogy az emberi méltóság fogalmába a név szemiotikai funkciói is beletartoznak.)

A tulajdonjelet Hegel alapján véve máig sem meghaladott módon elemzi *Jogfilozófiájában*. Ő a jel fogalmát a tulajdonjelből vezeti le. A mai felfogás szerint a tulajdonjelek „jel jellegüknél fogva [...] tulajdonjogi, vagyoni jogi információközlésre alkalmasak, s a népi műveltség egy sajátos kommunikációs folyamatának egy alapelemeként foghatók fel”.¹⁹

Az e csoportban elemzett jelek történelmileg meghatározott módon olyan komplex szövegek létrehozásában vesznek részt, mint amilyen a címer. A címerről itt csak annyit jegyzünk meg, hogy jeleit fejlődésének történelmi szakaszai határozzák meg, s a funkcióváltás mindegyik szakaszban formaváltozást is eredményez. Ezek a szakaszok és a megfelelő jelentésrétegek a francia heraldikában a következők: a címer mint lovagi szimbólum; mint családi jel; mint „szabad” szimbólum (nem rendi státushoz kötött); mint az összes kombinációs lehetőségeket megengedő „dokumentum” (XVI. század); mint szigorú kódrendszerbe foglalt, jogilag egységesen szabályozott jelölő (az 1696-os ediktum után).²⁰

A 3. kód alá sorolt csoport legfőbb sajátossága: a grammatikalitás. Olyan konkrét „nyelvek” ezek, amelyekkel a típusjelentések ismerete alapján változó tartalmak hozhatók létre és közvetíthetők. A kör-, morze-, zászló-, szemafo nyelvek tulajdonképpen nem nyelvek, csupán természetes nyelvi üzenetek továbbítására szolgáló fizikai rendszerek, de az áttétel is újabb kódot vezet be, ezért kell őket külön osztályba sorolni. Csak „alakjuk különbözik, de egyébként egyetlen jeltípushoz tartoznak [...] nincs grammatikájuk”²¹ (ti. önálló grammatikájuk nincsen, csak az üzenetközvetítésre szolgáló technikai szabályaik vannak).

A 4. kód a konkrét szövegek csoportját tartalmazza. Ezen a szinten érvényesül az értelmi egységben megvalósuló tartalomforma–kifejezésforma dialektikája, ami újabb kódot érvényesít. A szövegek szemiotikai jellemzőivel futólag a 3. pontban foglalkozom. Itt annyit kell megjegyezni, hogy egyes, a mindennapi tevékenységben a gyakori használat következtében eredetiségüket veszített szövegek (például reklám, felirat, használati utasítás) elvesztik mondatjellegüket és ikonikus jelölökké, „cégéreké” válnak.

Modelláló rendszerek

A modelláló rendszerek (és ezen értünk minden olyan kifejezésrendszert, amely sajátos grammatikája révén egy önálló grammatikával rendelkező repertóriumból sajátos szöveget hoz létre) az elemi jelrendszerek értelmezői, annak alapján, hogy ezeket alakíthatják magukba építik. A kódolási műveletek rendszere révén viszont az elemi jelszerkezetek nem „építőkövei”, hanem funkciói a modellált rendszereknek. Az elemi jelszerkezetek tehát ezen a szinten elvesztik sajátosságukat. Ezért állítható, hogy a mindennapi életben jórészt szövegekkel van dolgunk.

A szövegek már nem egyes csatornák repertóriumai alapján jönnek létre, hanem a különböző csatornákon felfogható jelszerkezetek komplex szerveződései.

Ez azt jelenti, hogy az értelmező általában teljes érzékelőképességével (és intellektusával) vesz részt a jelbefogadás folyamatában. Elvi szinten azonban az egységes kifejezést képező különböző jeltípusok konstrukciós szabályainak kimutatása igen nagy nehézséget okoz. Abban mindenki egyetért, hogy például a tér valamely pontja leírható egy adott kategóriarendszerrel. De a vízszintes és függőlegesség, tartalom és terjedelem kategóriáival az egységes szemiotikai szöveget (diskurzust) alkotó film, kép stb. formanyelvéről nem mondhatunk semmit. A kísérletek ennek megfelelően igyekeznek lebontani a filmi képet egy alapegységig, szegmentumig, és ezekből ismét visszaállítani a mozgóképet. Ha ez sikerül, olyan konstrukciós elvnek jutunk birtokába, melynek alapján felépíthető a film szemiotika. Ezt a konstrukciós elvet Erdély Miklós zeneinek²², Dobai Péter vizuális fogalminak²³ tekinti. Az elvont szemiotikából „a kifejezésszintek hierarchiája” néven ismert törvény szerint egy adott szöveg önmagával nem, csak más szöveggel írható le. Csakhogy ez az út, amint Dobai Péter jelzi, oda vezet, hogy a leírandó szöveg helyett mi tulajdonképpen más szöveget használunk (és ismerünk meg). Mi a kiút ebből a paradoxonból? Az intuitívizmus az élmény megfogalmazhatatlanságát tételezte. Ezzel azonban örök magányra ítélte a megértőt, mert közvetítők nélkül semmi sem közölhető! A megoldást továbbra is a Saussure meghirdette program szellemében kell keresnünk: modellált rendszerek esetében egy jel megértése nem abban áll, hogy azt nyelvinek, képinek, zeneinek stb. tekintjük, hanem abban, hogy egységesen értelmezett jelezési folyamat valamely konkrét funkcióját látjuk benne. (Ezért nem célravezetőek például a verset a hangzó és értelmi struktúrák dualizmusa alapján magyarázó elméletek sem!)

Ha a terjedelmet, a hatás időbeli folyamatosságát és intenzitásbeli mélységet vesszük alapul, a többi jelrendszerrel elkülöníthető: a mítosz, az ebből elkülönült szakrális szöveg, a tudomány, a technológia, az ideológia és a hagyomány. Ezek a szövegek mint tartalomformák (a történeti szemponttól most eltekintek) a társadalmi szemiózis valamennyi szintjén modellálnak, és a társadalom szemiotikai makrostruktúráját alkotják. A szemiotikai rendszernek tekintett ideológia modelláló funkciójának elvi vonatkozásait vizsgálja Umberto Eco²⁴, de van néhány jelentős tanulmány, amely megpróbálja leírni az ideológiai modellálás folyamatát: „A napihírek azon túl, hogy tükrözik egy adott társadalom elfogadott értékrendszerét, kifejezik azt is, hogy a sajtóirodalom tendenciózus s implicit funkciója e bevett értékrend alapján ideológiai tartalmak közvetítése.”²⁵ (Mindez főként a tartalomban nyilatkozik meg, de ugyanígy a szerkesztés nyelvtanában is, amennyiben bizonyos típusú hírek adott statisztikai eloszlásban, meghatározott nyomdai jelleggel jelennek meg.) Egy másik tanulmány kimutatja, hogy a május elsejei felvonulás szimbolikus terének ideológiai alapjelentése (archiszémája): a szocializmus.²⁶

Arról, hogy a technológia és tudomány hogyan lehet alapja a mindennapi jelezésnek, már szóltam. A tudomány (és adott korszakban a szakrális szöveg) tartalomformaként ugyancsak modellálja a szöveget azért, hogy bizonyos általános, szemantizálható kategoriális jelölőket „forgat” a mindennapi nyelvhasználatban. A mítosszal és a hozzá tartozó rítussal és kultusszal mint globális jelölőkkel itt nincs alkalmunk foglalkozni. Csak annyit jegyezhetünk meg, hogy kezdetben, közösségi tudatformaként és egységes szemiotikai szerkezete által, ez az archaikus mindennapi élet sokkal szigorúbban szervezett szemiotikai struktúráját hozta létre – mai fogalmaink szerint –, mint a mai mindennapi élet szemiotikai szerkezete.

A szövegeknek különálló csoportját alkotják az építészet és a település jel-szerkezetei. Ezeknek megkülönböztető sajátossága az, hogy nemcsak anyagi rendszerekben tárgyasulnak, hanem az értelmező is a gondolkodás sajátos típusával

fordul feléjük, az anyagi rendszerekben való gondolkodással. M. Krampen az építészeti kommunikáció két típusát különbözteti meg: az egyik az implicit szemiotikai, a másik a tulajdonképpeni szimbolikus kommunikáció.²⁷ Roland Barthes terminológiájában az építészeti kommunikáció jelei is – mint a hasznossági eredetű funkcionális szemiológiai jelek általában – *funkciójelek*: „funkciójel az az egység, amelyben a technika és a jelentő összekapcsolódik.”²⁸

Az építészeti formák jelentésrétegei elsősorban a stíluskorszakok, de az épület szemiotikai rendszere, jeleinek repertóriumáé szinte végtelen: jelek származnak az épület környezetéből, az épület külső burkából, építőelemeiből, homlokzatából, kiterjedéséből stb., amelyek végső soron egy globális jelölőt képeznek, az épület „képét”. E „képek” viszont a település más elemeivel együtt ennek szemiotikai rendszerét alkotják. Ilyen szemiotikai együttes az „utca”, „tér”, „síkátor” stb. A település szemiotikai repertóriumát viszont a történelmi időben elsősorban földrajzi, agrotechnikai, ipari, demográfiai, szociálpolitikai feltételek határozzák meg: e feltételeket globálisan jelöli az, hogy egy falu például „sor”, „szer”, „halmaz”, „útifalu”, „orsós”, „telepített”, „kerek” típusú.

Ugyancsak elsősorban anyagi tényezőkhöz kötött a népművészet és ezen belül a népviselet szemiotikája. A népviselet – mondja Bogatirjov – „hol dolog, hol jel”. Funkciói különböző jelentéseket határoznak meg, amelyek pontosan közlik a viselőjükre vonatkozó lényeges adatokat. E funkciók: gyakorlatiak, esztétikaiak, erotikusak, mágiikusak, életkorra jellemzők, szocioszexuálisak, etikaiak, ünnepiek, szertartásbeliek, szakmaiak, rendiek, foglalkozásbeliek, helyiek, vallásbeli hovatartozást jelölők. A mai viselet – helyesebben ruházkodás –, amely a divat konvencióromboló hatásának is ki van téve, ezek közül a funkciók közül keveset őriz meg, szegényes repertóriumá miatt alig van szemiotikai rendszere. Ennek oka a ruházkodás iparszerűségében rejlik.

Az emberek közti tulajdonképpeni nem verbális kommunikáció legfontosabb formái a mimika, gesztusnyelv, térközszabályozás (proxemika) és az ezeket verbális elemekkel magas szinten ötvöző etikett. Hall az emberek közti távolság típusait egy négy elemet tartalmazó mátrix kombinációs lehetőségeiként fogja fel.²⁹ Eszerint van *bizalmas* távolság (jelei: szaghatás, a másik személy leheletének és testmelegének érzékelése) közeli (birkózás, szeretkezés stb.) és távoli (14–15 cm) formákkal. Hall megkülönbözteti ezenkívül a személyközi távolság *személyes*, *társasági* és *nyilvános* formáit. Ezeknél a jelek már sokkal inkább kulturális meghatározottságúak, ezért Hall adatai hazai szabványosítás híján nem mérvadóak.

Az etikettnyelv jeltárának részét alkotják „a természetes nyelv (köszöntés³⁰, a búcsúzás, szerencsekívánás stb. formulái), egyes kinemorfémák (kézszorítás, meghajlás), környezeti tárgyak, ruházat, asztalterítés, virágok, névjegyek”.³¹ Az etiketthelyzet egyben bizonyos alapvető tartalmi elemek ismeretét is jelenti (például tudni azt, hogy melyik fogás után mi következik).

E rövid felsorolás végére hagytam a művészetet. Bár a szemiotikai kutatás mai fellendülése – a narratív szemiotika révén – jórészt a művészi szövegekkel való foglalkozásnak köszönhető, furcsa módon a művészi jelezés magyarázatára vonatkozóan van a legkevesebb elméleti támpontunk. Igaz ugyan, hogy ennek mélyebb okai vannak: a főok filozófiai természetű, és az adott tárgy dologi és esztétikai értéke dialektikájának tisztázatlanságából ered. Elsősorban ezért nem lehet a művészi jelezést a mindennapi élet szemiotikai szerkezetében megközelítőleg sem elhelyezni. Ha egy erre vonatkozó mondatot idézünk a mindennapi élet filozófiájának köréből, például: „Az emberek mindig is dallal, verssel vallottak szerelmet, fejeztek ki érzelmeiket általában”³², beláthatjuk, hogy az az immanensen általános szemlélet, amelynek logikai-történelmi kiindulópontja a mindennapi élet éppen a megvalósulás különös formáit, az objektivációk létrejöttét

és önálló életét – ami itt a leglényegesebb – nem mutatja fel. Mindezért kénytelenek vagyunk a mindennapi élet szubjektumát mindenkor művészetfogyasztónak elfogadni. Ebben az esetben a művészi jelezés felbontható az előadó-közönség kommunikációs sémájára, és Uszpenszkij szavaival jellemezhető: „Bizonyos felkészlet tartalmat sugall a művésznek. A művész megszervezi azt részben formai szabályok szerint (a normának megfelelően vagy attól eltérve); eredményül szimbólumok egymásutánját kapja, ezeket a szimbólumokat a néző a maga tudattartalmával tölti meg (s ez a tartalom csak részben esik egybe a művész vagy egy másik néző tudattartalmával), s ez a művészetet jellemző átadási folyamat, a művésztől a nézőig.”³³

A természetes beállítódás, mint a mindennapi élet viszonyulási alapmechanizmusa nem azt jelenti, hogy a köznapi gondolkodás kritikátlanul fogadja be a művészi szöveget, hanem hogy a befogadás során nem a formanyelv sajátosságainak, az eredeti kódnak és jelentésrétegeknek az ismeretén alapuló kritikával fordul feléjük. Az egységes szemantikai modell a mindennapi élet többi szövegének a mintájára fogja fel a művészi szöveget. A. A. Moles kifejezését használva, „szemantikai információként” fogja fel az „esztétikai információt” is. Organikus kultúrákban, mint amilyen az archaikus társadalom és részben a hagyományos paraszti társadalom, a fordított folyamat is megvan – ez előny: a mindennapi életmegnyilvánulások szerves részét alkotó folklór mindenki számára elérhető esztétikai információt is közvetít. Viszont ott, ahol a munkamegosztás fejlődése következtében létrejön a művészetet termelők különálló rétege, a szemantikai és esztétikai információ egysége is felbomlik. A művészet megértése problémává válik, a közönség nem esztétikai módon fogadja be a mindennapi élet jelszerkezeteinek peremére szoruló esztétikai információt. A giccsszöveg hihetetlen szívósága azzal magyarázható, hogy a mindennapi befogadás a művészi szövegtől elősorban szemantikai információt vár.

Az értelmező kategoriális szerkezete

Leszögeztem, hogy az értelmező (szemantikai) modell szükségszerűen nyelvi. Az értelmezés megvalósulása azonban egy kategóriarendszerben történik, amelyet – mivel a mindennapi gondolkodás alapviszonya a természetes beállítódás – természeti kategóriatannak lehet nevezni. Ennek három szintjét különböztethetjük meg:

1. a kettős ellentétpárok (bináris oppozíciók) szintje.³⁴ Az ósláv vallási rendszer társadalmi viszonyokat leíró rendszere például a következő ellentétpárookra épül; saját–idegen, közeli–távoli, ház–erdő, férfi–nő, idős–fiatal, fő–alárendelt, ős–utód, szakrális–világi.³⁵ A mai mindennapi gondolkodás ellentétrendszerei a köznyelvből elemezhetők ki: ezek funkciója a szövegek szemantikai egyértelműsítésében és értékelésében jelölhető meg.

2. A szemantizálható természetes kategóriaegyüttesek szintje. Ide tartoznak a kulturális hagyomány olyan elemei, mint például a hármasság-szimbólum. Ez a különböző jelrendszerekben az értelmező intencióinak megfelelően különböző jelentéseket kaphat. Ilyen típusú például az új–rég: jó–rossz mátrix, amely egy magasabb szintű értelmező elemi kategoriáiként működik.

3. A teljes szövegek kategoriális szintje. A törzsi társadalmi rendszer szemiotikai rendszerei (például az istenmítosz) szegmentáris (piramisszerűen hierarchizált) felépítésűek, ily módon izomorfok a társadalmi szerkezet szegmentáris felépítésével.³⁶ E szegmentaritás teljes kategoriális vázát adja a szövegeknek. Ugyanígy beszélhetünk ma egy politikai beszéd vázát képező ideológiai kategóriarendszerről, a tudományos szöveg alapját alkotó axiómák, definíciók, szabályok, teorémák rendszeréről (mindezek már nem a természetes kategóriatant követik, de a mindennapi gondolkodás ez utóbbival fordul feléjük).

Hogyan használja a természetes kategóriát a mindennapi értelmező?

E három szintnek a szemiotikai elemzés három fő lépése felel meg: az első szinten a kettős ellentétpárok kimutatása a szövegben; a második szinten a kulturális hagyomány különbözőképpen szemantizálódó kategoriális egységeinek történeti vizsgálata; a harmadik szinten a makroszegmentumok (adott kontextuson belül nem változó nagy jelentő egységek) elemzése. „A szegmentumok elemzése a nyelv szemantikáját adja.”³⁷

Itt kénytelen voltam hamisítani, amennyiben a *mindennapi* értelmező szemiotikai eljárását a szemiotikai szövegelemzés *tudományos* fogalmaival magyaráztam. De: aminthogy a szemiotika ezeket az eljárásokat alkalmazza a szöveganalízisben, feltételezni kell, hogy a tudomány történeti és logikai kiindulópontját képező mindennapi gondolkodás, bár nem tudatosan, differenciálatlan egységben és kihagyásos módon – szintén ilyen típusú vagy hasonló eljárások segítségével érti meg a szöveget.

Végül meg kell állapítanunk, hogy mind a mindennapi élet szövegeit létrehozó természetes kategóriát, mind az értelmezés logikai alapja egy nem tudatos és nem kritikai kombinatorikus logika, amellyel a tárgyak tevése-vevése, rendezetése éppen úgy leírható, mint a költői alkotás (amely egyes poétikák szerint nem egyéb, mint bizonyos jelentő egységekkel végzett sajátos normát követő kombinációs és szelekciós eljárások rendszere).

Tézisek és zárszavak

A mindennapi élet jelrendszere egységes rendszer. Egységességét nem szemiotikai tényezők bár ez utóbbiaknak is nagy szerepük van létrejöttében. A szemiotikai környezet *szemiotikai* egységét az értelmező hozza létre, amely az összes jelszerkezetekhez és szövegekhez mint egységes jelszubsztanciához viszonyul. E viszony létéményese – a tapasztalat. E jelek a tapasztalat közvetlen valóságai. A tapasztalat közvetett valóságát a jelek kontextusaként működő mindennapi élet és mindennapi tudat biztosítja.

A szemiotikai környezet és az értelmező a mindennapi tevékenységben egymás feltételei, a *célszerűség* az, ami a jelet és szöveget az értelmező eszközévé teszi. A szubjektumnak – és ez már nem szemiotikai, hanem humanista mondat – a szövegekben meg kell lennie a célszerűséget ez a szövegek értéke és igazsága.

A társadalomtudomány globális kérdésfeltevésai általában implicit módon egy embermodellt is tartalmaznak. Válaszolni kell: vajon milyen embermodell bontakozik ki e kritikai vázlatból? Kétségek nélkül gépember Hobbes legnemesebb (nemtelenebb) hagyományainak szellemében. Végezhetnék azzal, hogy mindvégig hangsúlyoztam: a jelszerkezetek a magatartásnak nem irányítói, hanem csupán eszközszerű vezérlői. A magatartás magasrendű motivációját nem a kifejezésfolyamatban, hanem elsősorban a tartalomban szerveződő értékek szolgáltatják. Az ember ezekhez az értékekhez viszonyul, így ő közvetve a legigazabb szemiotikai kritika is: adott értékek fontossága az őket hordozó szövegekkel való kitüntető bánásmóddal párosul. Értékek elvetése kifejezéseik megsemmisítéséhez vezet. Az előbbire példa *Bonnard Szilveszter vétké*. Az utóbbira a könyvégetés.

JEGYZETEK

1. Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. Budapest, 1965. 32.
2. J. M. Lotman: *Szöveg, modell, típus*. Budapest, 1973.
3. Max Bense: *Einführung in die informationstheoretische Ästhetik*. Reinbek bei Hamburg, 1969. 133.

5. Hésziodosz: *Munkák és napok*. Magyar Helikon, 1976. 383–388.; 448–450. sor.
6. A. J. Gurevics: *A középkori ember vilásképe*. Budapest, 1974. 257.
7. Szent Ágoston: *Vallomásai*. Részlet Az Officina Almanachjában, 1942.
8. Umberto Eco: *Trattato di semiotica generale*. Bompiani, 1975.
9. Erre egyszerű példa a csergőóra, amelyik a természetes jelek (hajnalhasadás, kukorékolás) jelölő funkcióját veszi át.
10. E. Sapir: *A kommunikáció*. In: *Az ember és a nyelv*. Budapest, 1971. 134.
11. R. Jakobson: *A nyelv s az egyéb kommunikációs rendszerek viszonya*. In: *Hang, jel, vers*. Budapest, 1972. 94.
12. Gunda Béla: *Pásztorok és jelek*. In: *Jel és közösség*. Budapest, 1975.
13. Így F. Boas a kwakiutlok építkezési eljárásának leírásakor kiemeli a szemiotikai kompetencia döntő szerepét a munkafolyamat sikerességének szempontjából: „Minden nehéz építészeti munkában, ahol egyidejű erőfeszítésre van szükség, a férfiak ritmikus kiáltásokat alkalmaznak mozdulataik időzítésére. Így, amikor a tetőgerendát emelik, a munkavezető «vo» kiáltással ad jelt társainak. Azok «vi, vi, vi, vi, vi» kiáltással válaszolnak. Majd feltolják a gerendát, s közben minden erő kifejtést «ho» kiáltás kíséri. Mihelyt a gerenda a cölöp vagy a keresztfa tetejére kerül, a vezető «hahaha»-t kiált, s ezzel jelzi a munka befejezését.” (*A kwakiutl indiánok néprajza. Technika és gazdasági szervezet* In: *Népek, nyelvek, kultúrák*. Budapest, 1975. 238.).
14. Gérard Genette: *Költői nyelv, a nyelv költészettana*. Helikon. 1974. 3–4 294.
15. E. T. Hall: *Rejtett dimenziók*. Budapest, 1975. 162.
16. A. M. Rose i.m. 272.
17. Vekerdí Tamás: *A színészi hatás eszközei – Zeami mester művei szerrint*. Budapest, 1974. 88.
18. E. T. Hall i.m. 207.
19. Gráfik Imre: *A családon belüli tulajdonjelek*. In: *Jel és közösség*, 69.
20. * * * *L'histoire et ses méthodes*. Gallimard, 1961. 742–748.
21. Károly Sándor: *Általános és magyar jelentésstan*. Budapest, 1973. 14.
22. Erdély Miklós: *Zenei szervezés lehetősége a filmben*. Valóság. 1973. 11. 85.
23. Dobai Péter: *Nyelv és film*. Valóság, 1973. 9.
24. Umberto Eco i.m.
26. Joób Emőke: *A magyar napihírek összetétele*. In: *Jel és közösség*, 180.
26. *Az 1972. május elsejei budapesti felvonulás társadalmi szemiotikája. Jel és közösség*, In: 189.
27. „Ilyen forma például az antik templom, amely nemcsak vallási központként, hanem – a miatt a biztonság miatt, amit egy tabunak számító hely nyújt – kincsek megőrzésére szolgáló helyként, bankként is funkcionál. Az építészeti kommunikáció második szintjéről akkor beszélhetünk, ha az építészeti formák a társadalmi gondolatvilág kommunikációját különösen szimbolikus módon hajtják végre. Ez a helyzet például akkor, ha a görög templom oszlopos előcsarnokát egy kapitalista bank jeleként használják fel.” (M. Krampen: *Az építészet szemiotikája*, In: *A jel tudománya*. Budapest, 1975. 548–549.
28. Roland Barthes: *A szemiológia elemei*. In: *Válogatott írások*. Budapest. 39.
29. E. T. Hall i.m. 169.
30. Lásd ezzel kapcsolatban R. Hidasí Judit: *A köszönés szemiotikájához*. In: *Jel és közösség*,
31. T. Civjan: *Az etikett nyelve*. In: *A jel tudománya*, 375.
32. Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, 1970. 163.
33. B. A. Uszpenzkij: *A művészet szemiotikájáról*. In: *A jel tudománya*, 434,
34. Egyed Péter: *Mítosz és módszer*. Korunk, 1975. 6. 436.
35. Veres Péter: *Jobb:bal :: férfi:nő. Jel és közösség*, 85.
36. E. R. Service–E. M. Sahlins–E. R. Wolf: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, 1973. 288.
37. Voigt Vilmos: *A folklorisztikai-szemiotikai szövegelemzés eszközei*. In: *Jel és közösség*, 24